

FROM CARAVAN TRADE TO IMPERIAL CUSTOMS CONTROL: THE TRANSFORMATION OF BUKHARA–KHIVA COMMERCIAL RELATIONS UNDER RUSSIAN IMPERIAL INFLUENCE, 1868–1895

Kamol Ruziyevich Avlayev

*Lecturer at the Department of Archaeology and Ethnology, Faculty of History
National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: Bukhara Emirate, Khiva Khanate, caravan trade, Russian Empire, customs frontier, protectorate, customs policy, regional trade, economic dependence, Central Asia.

Received: 20.05.26

Accepted: 21.05.26

Published: 22.05.26

Abstract: This article analyzes the transformation of commercial relations between the Bukhara Emirate and the Khiva Khanate under Russian imperial influence from 1868 to 1895. The study focuses on the transition from the traditional caravan-market model of inter-khanate trade to a system increasingly regulated by Russian imperial customs policy. The article argues that Russian influence did not merely change the political status of Bukhara and Khiva; it gradually transformed the legal, fiscal and institutional mechanisms of regional trade. Special attention is paid to the consequences of the 1868 and 1873 treaties, the protectorate status of Bukhara and Khiva, the persistence of local customs practices, the problem of contraband, and the incorporation of both political entities into the Russian customs frontier in 1894–1895.

KARVON SAVDOSIDAN IMPERIYA BOJXONA NAZORATIGACHA: 1868–1895-YILLARDA ROSSIYA IMPERIYASI TA'SIRIDA BUXORO–XIVA SAVDO MUNOSABATLARINING TRANSFORMATSIYASI

Kamol Ro'ziyevich Avlayev

*O'zMU Tarix fakulteti Arxeologiya va etnologiya kafedrasi o'qituvchisi
Toshkent, O'zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Buxoro amirligi, Xiva xonligi, karvon savdosi, Rossiya imperiyasi, bojxona chizigʻi, protektorat, bojxona siyosati, mintaqaviy savdo, iqtisodiy qaramlik, Markaziy Osiyo.

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1868–1895-yillarda Rossiya imperiyasi taʼsirida Buxoro amirligi va Xiva xonligi oʻrtasidagi savdo munosabatlarining transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda anʼanaviy karvon-bozor savdosi tizimidan Rossiya imperiyasi bojxona nazorati ostidagi yangi savdo modeliga oʻtish jarayoni koʻrib chiqiladi. Muallif fikricha, Rossiya taʼsiri Buxoro va Xivaning faqat siyosiy maqomini emas, balki mintaqaviy savdoning huquqiy, fiskal va institutsional asoslarini ham oʻzgartirgan. Maqolada 1868 va 1873-yillardagi shartnomalar, protektorat tartibi, mahalliy bojxona amaliyotining saqlanib qolishi, kontrabanda muammosi hamda 1894–1895-yillarda Buxoro va Xivaning Rossiya imperiyasi bojxona chizigʻiga kiritilishi masalalari tahlil qilinadi.

ОТ КАРАВАННОЙ ТОРГОВЛИ К ИМПЕРСКОМУ ТАМОЖЕННОМУ НАДЗОРУ: ТРАНСФОРМАЦИЯ БУХАРО-ХИВИНСКИХ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1868–1895 ГГ.)

Камол Рузиевич Авлаев

*Преподаватель кафедры археологии и этнологии исторического факультета
Национального университета Узбекистана
Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Бухарский эмират, Хивинское ханство, караванная торговля, Российская империя, таможенная линия, протекторат, таможенная политика, региональная торговля, экономическая зависимость, Центральная Азия.

Аннотация: В данной статье анализируется трансформация торговых отношений между Бухарским эмиратом и Хивинским ханством под влиянием Российской империи в 1868–1895 годах. В исследовании рассматривается процесс перехода от традиционной системы караванно-базарной торговли к новой модели торговли, функционировавшей под таможенным контролем Российской империи. По мнению автора, влияние России изменило не только политический статус Бухары и Хивы, но и правовые, фискальные и институциональные основы региональной торговли. В статье анализируются договоры 1868 и 1873 годов, система протектората, сохранение

местной таможенной практики, проблема контрабанды, а также включение Бухары и Хивы в таможенную линию Российской империи в 1894–1895 годах.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy va institutsional jihatdan tub burilish davri bo'ldi. 1868-yilda Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi bilan urushdan keyin siyosiy jihatdan cheklangan maqomga tushdi, 1873-yilda esa Xiva xonligi Rossiya harbiy yurishi natijasida imperiya ta'sir doirasiga kiritildi. Ushbu voqealar faqat harbiy-siyosiy natijalar bilan cheklanib qolmadi; ular mintaqadagi an'anaviy savdo tizimiga, xususan, Buxoro–Xiva savdo munosabatlarining huquqiy, fiskal va tashkiliy asoslariga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Maqolaning asosiy muammosi shundan iboratki, Buxoro–Xiva savdo munosabatlari tarixshunoslikda ko'pincha diplomatik aloqalar, siyosiy raqobat yoki umumiy tashqi savdo doirasida yoritilgan. Biroq 1868–1895-yillar oralig'ida bu munosabatlarning an'anaviy karvon savdosidan imperiya bojxona nazorati ostidagi savdo tizimiga o'tish jarayoni sifatida maxsus tahlil qilinishi hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Aynan shu jihat mazkur maqolaning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Buxoro va Xiva o'rtasidagi savdo aloqalari faqat tovar ayirboshlash jarayoni emas edi. U karvon yo'llari, bozorlar, karvonsaroylar, boj va zakot tizimi, mahalliy hukmdorlar diplomatiyasi, yo'l xavfsizligi, savdogarlar huquqiy maqomi va tashqi siyosiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq murakkab iqtisodiy tizim sifatida shakllangan. N. Allaevning Xiva xonligi diplomatiyasi va savdo aloqalariga bag'ishlangan monografiyasida Xiva xonligining Buxoro, Qo'qon, qozoq xonliklari hamda Eron bilan diplomatik munosabatlari tadqiq qilingani, asar ko'plab rasmiy hujjatlar va yozma manbalarning qiyosiy tahliliga asoslangani qayd etiladi [1, b. 4–5].

Shu bilan birga, R.Yu. Pochekaevning tadqiqoti Buxoro amirligi va Xiva xonligining 1894–1895-yillarda Rossiya imperiyasi bojxona chizig'iga kiritilishi jarayonini alohida huquqiy-tarixiy muammo sifatida o'rganadi. Muallif bu jarayonda imperiya markaziy va Turkiston ma'muriyati, vazirliklar o'rtasidagi muhokamalar, normativ hujjatlar, bojxona postlari, bojxona qo'riqlari, kontrabanda va mahalliy "ichki bojxona chizig'i" kabi muammolarni tahlil qiladi [2, c. 172–184].

Mazkur maqolada Buxoro–Xiva savdo munosabatlari uch bosqichli transformatsion jarayon sifatida ko'rib chiqiladi: birinchisi — 1868-yilgacha mavjud bo'lgan an'anaviy karvon-bozor savdo modeli; ikkinchisi — 1868–1873-yillardan keyingi protektorat sharoitidagi o'tish davri;

uchinchisi — 1894–1895-yillarda Rossiya imperiyasi bojxona chizig‘iga kiritilish orqali savdoning imperiya nazorati ostida qayta shakllanishi.

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, tarixiy-iqtisodiy va institutsional tahlil usullari asosida olib borildi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv yordamida Buxoro–Xiva savdosining Rossiya ta’sirigacha va undan keyingi holati solishtirildi. Manbashunoslik tahlili orqali rasmiy hujjatlar, sayohatnomalar, diplomatik ma’lumotlar, dissertatsiyalar va zamonaviy tadqiqotlarning ma’lumotlari tanqidiy ko‘rib chiqildi. Institutsional yondashuv esa bojxona, soliq, savdogarlar maqomi, protektorat va imperiya nazorat mexanizmlarini alohida tarixiy omillar sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasini bir necha yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish Buxoro amirligining Rossiya ta’sirigacha bo‘lgan savdo aloqalariga oid tadqiqotlardan iborat. Sh.H. Davurovaning “Buxoro amirligi savdo munosabatlari tarixi /1756–1868-yillar/” mavzusidagi tadqiqotida ichki savdo, bozorlar, hunarmandchilik, savdogarlar, karvon yo‘llari, karvonsaroylar hamda Buxoroning Xiva, Qo‘qon va qozoq juzlari bilan tijorat aloqalari alohida bob va paragraflarda o‘rganilgan [3, b. 37–44].

Ikkinchi yo‘nalish Xiva xonligining tashqi aloqalari va savdo diplomatiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlardir. N. Allaeva Xiva xonligini faqat lokal siyosiy birlik sifatida emas, balki Markaziy, Sharqiy va Janubi-G‘arbiy Osiyo bilan bog‘liq mintaqalararo aloqalar tizimida ko‘radi. Monografiyada Xorazm vohasining strategik joylashuvi, Xiva xonligining qo‘shni davlatlar bilan munosabatlari va rasmiy hujjatlar asosida diplomatik munosabatlarni tahlil qilish zarurati alohida ta’kidlanadi [1, b. 4–5].

Uchinchi yo‘nalish Buxoro amirligining XIX asr ikkinchi yarmidagi tashqi savdosiga oid ishlardan iborat. D.H. Razzoqovning “Buxoro xonligining tashqi savdo aloqalari /XIX asrning 60–90-yillari/” nomli dissertatsiyasi bu jihatdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda Buxoro–Rossiya, Buxoro–Afg‘oniston–Eron, Buxoro–Hindiston–Xitoy va Buxoro–O‘rta Osiyo savdo aloqalari alohida tahlil qilingan [4, b. 43–181].

To‘rtinchi yo‘nalish Rossiya imperiyasining bojxona va iqtisodiy siyosatini o‘rgangan tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. R.Yu. Pochekaevning maqolasi bu borada asosiy ilmiy tayanchlardan biridir. Unda Buxoro va Xivaning Rossiya bojxona hududiga kiritilishi faqat ma’muriy tadbir emas, balki imperiyaning Markaziy Osiyodagi iqtisodiy integratsiya va nazorat siyosatining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi [2, c. 172–184].

Beshinchi yo‘nalish soliq, boj va fiskal boshqaruv masalalarini qamrab oladi. I.Sh. Azizovning Buxoro amirligi soliq tizimiga oid tadqiqoti XIX asrning so‘nggi choragi – XX asr

boshlarida savdo jarayonlariga soliq va boj tizimi qanday ta'sir ko'rsatganini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Muallifning ishlari orasida karvon yo'llari, bojxona solig'i, zakot, bozor boshqaruvi va nazorati masalalariga bag'ishlangan maqolalar mavjud [5, b. 3–24].

Oltinchi yo'nalish Buxoro shahar muhiti, bozor va hunarmandchilik infrastrukturasiga oid tadqiqotlardir. O.A. Suxarevaning Buxoro XIX – XX asr boshlariga oid ishlari shaharning ijtimoiy tuzilishi, aholi tarkibi, hunarmandchilik guruhleri va kech feodal shahar tizimini o'rganishda muhimdir [6, 328 c.].

Buxoro–Xiva savdo munosabatlarining 1868–1895-yillardagi transformatsiyasini tahlil qilishda dastlab dorossiya davridagi an'anaviy savdo tizimining mohiyatini aniqlab olish zarur. Chunki Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan bojxona nazorati mutlaqo bo'sh iqtisodiy maydonga emas, balki uzoq vaqt davomida shakllangan karvon-bozor tizimiga kirib kelgan edi. Bu tizimda savdo yo'llari, karvonsaroilar, mahalliy bozorlar, zakot va boj to'lovlari, savdogarlar guruhleri, hunarmandchilik mahsulotlari va diplomatik xavfsizlik kafolatlari muhim o'rin tutgan.

Buxoro amirligi XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmida Markaziy Osiyoning eng muhim savdo markazlaridan biri bo'lib, Xiva, Qo'qon, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Rossiya va Sharqiy Turkiston yo'nalishlarini birlashtirgan. Xiva esa Xorazm vohasi, Amudaryo havzasi, shimoli-g'arbiy dasht hududlari va Eron–Afg'oniston yo'nalishlari bilan bog'langan muhim savdo-siyosiy markaz edi. Shuning uchun Buxoro–Xiva savdosini ikki davlat o'rtasidagi oddiy ikki tomonlama aloqalar sifatida emas, balki kengroq mintaqaviy savdo tizimining tarkibiy qismi sifatida baholash kerak.

Davurova tadqiqotining tuzilishi ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi: unda Buxoro amirligida ichki savdo, savdogarlar, savdo yo'llari, karvonsaroilar va tashqi savdo aloqalari alohida tizim sifatida ko'rib chiqilgan [3, b. 37–44]. Bu yondashuv Buxoro–Xiva savdosining iqtisodiy asoslarini faqat diplomatik voqealar bilan emas, balki bozor, yo'l, karvon va savdogarlar faoliyati orqali tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Buxoro–Xiva savdosining muhim xususiyati shundaki, siyosiy ziddiyatlar va urushlar mavjud bo'lgan taqdirda ham savdo butunlay to'xtab qolmagan. Bu holat Markaziy Osiyo xonliklari iqtisodiy hayotida savdoning nisbatan mustaqil va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyoj sifatida mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Xiva va Buxoro o'rtasidagi savdo munosabatlari siyosiy raqobat, chegaraviy muammolar va yo'l xavfsizligi bilan cheklangan bo'lsa-da, ikki hududning geografik yaqinligi, bozor ehtiyojlari va savdogarlar manfaatlari bu aloqalarning davom etishini ta'minlagan.

Buxoro–Xiva savdosining dorossiya modelini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin:

Ko'rsatkich	Rossiya ta'sirigacha bo'lgan holat
Savdo shakli	Karvon-bozor savdosi
Asosiy tartibga soluvchi kuch	Mahalliy hokimiyat, bojxona, zakot, diplomatik kelishuvlar
Savdo xavfsizligi	Karvon yo'llari xavfsizligi, siyosiy munosabatlar va mahalliy kelishuvlarga bog'liq
Savdogarlar tarkibi	Buxorolik, xivalik, xorazmlik, eronlik, afg'on, hind va boshqa mintaqaviy savdogarlar
Savdo infratuzilmasi	Bozorlar, karvonsaroylar, timlar, toqlar, suv manbalari, yo'l punktlari
Asosiy muammo	Siyosiy nizolar, bojlar, yo'l xavfsizligi, mahalliy hokimlar o'rtasidagi raqobat

1868-yilgi voqealardan keyin Buxoro amirligining savdo tizimi yangi siyosiy sharoitga tushdi. 1873-yilda Xiva xonligi ham Rossiya imperiyasi ta'sir doirasiga kiritilgach, Buxoro va Xiva o'rtasidagi aloqalar endi avvalgidek faqat ikki mahalliy davlat o'rtasidagi munosabat sifatida rivojlana olmadi. Rossiya imperiyasi mintaqaviy savdo yo'llari, bojlar, savdogarlar maqomi va tashqi tovar oqimlariga ta'sir ko'rsata boshladi.

Pochekaev 1868-yilda Rossiya Buxoro ustidan, 1873-yilda esa Xiva ustidan protektorat o'rnatganini va bu holat tegishli shartnomalar bilan mustahkamlanganini qayd etadi [2, c. 172–184]. Mazkur shartnomalar Buxoro va Xivaning ichki boshqaruvini darhol tugatmagan bo'lsa-da, ularning tashqi siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini chekladi.

Bu yerda muhim jihat shundaki, protektorat tartibi savdoni bevosita bekor qilmadi; aksincha, uni yangi nazorat doirasiga kiritdi. Buxoro va Xiva o'z bozorlarini, mahalliy bojlarini va savdo amaliyotlarini saqlab qolgan bo'lsa-da, Rossiya imperiyasi asta-sekin mintaqaviy savdoning tashqi regulyatoriga aylandi. Natijada Buxoro–Xiva savdosi ikki tomonlama iqtisodiy zarurat bilan birga imperiya manfaatlari doirasida shakllanadigan jarayonga aylandi.

Bu jarayonni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Davr	Savdo modeli	Siyosiy-huquqiy holat	Asosiy o'zgarish
1868-yilgacha	An'anaviy karvon-bozor savdosi	Buxoro va Xivaning mustaqil siyosiy maqomi	Mahalliy boj va savdo diplomatiyasi ustun
1868–1873-yillar	O'tish davri savdosi	Buxoro va Xiva Rossiya ta'siriga tushadi	Savdo siyosiy nazorat bilan bog'lana boshlaydi
1873–1894-yillar	Protectorat sharoitidagi mintaqaviy savdo	Cheklangan tashqi mustaqillik	Rus savdogarlari va imperiya manfaatlari kuchayadi
1894–1895-yillar	Bojxona nazorati ostidagi savdo	Rossiya bojxona chizig'iga kiritish	Savdo oqimlari imperiya nazoratiga olinadi

Rossiya imperiyasi Buxoro va Xivaga nisbatan savdo siyosatini harbiy bosimdan oldin ham bosqichma-bosqich olib borgan. Ochildiev keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, 1858-yilda N.P. Ignatyev boshchiligidagi missiya Buxoroda rus tovarlaridan olinadigan bojlarni kamaytirish, Rossiya savdo agentligini joriy etish, rus asirlarini ozod qilish va rus savdogarlari uchun alohida karvonsaroy ajratish kabi talablarni ilgari surgan [7, b. 432–433]. Bu fakt Rossiyaning Buxoro savdo maydoniga qiziqishi 1868-yildan keyin emas, undan oldin ham shakllanganini ko'rsatadi.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab Rossiya imperiyasining maqsadi faqat diplomatik ta'sir yoki savdo imtiyozlarini olish bilan cheklanmay, Buxoro va Xivani o'z iqtisodiy tizimiga moslashtirishga qaratildi. Ochildievning boshqa materialida savdo hajmi kengaygan bo'lsa-da, XIX asrning 70-yillaridan e'tiboran Rossiya imperiyasi Buxoro amirligini xomashyo bozori sifatida ko'rishga intilgani, tuzilgan shartnomalar ko'proq rus hukumati manfaatlariga xizmat qilgani qayd etiladi [7, b. 432–433].

Buxoro–Xiva savdo munosabatlaridagi eng muhim burilish 1894–1895-yillarda yuz berdi. Bu davrda Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasi bojxona chizig'iga kiritildi. Pochekaevning tadqiqotida ko'rsatilishicha, bu jarayon ikki o'rtaosiyolik protektoratni Rossiya bojxona makoniga qo'shish, bojxona postlari tashkil etish, bojxona qo'riqlarini shakllantirish va kontrabandaga qarshi kurash choralarini ko'rish orqali amalga oshirilgan [2, c. 172–184].

Rossiya hukumati bu siyosatni ochiq anneksiya sifatida e'lon qila olmas edi. Chunki Buxoro va Xiva rasmiy jihatdan mustaqil hukmdorlar tomonidan boshqarilayotgan davlatlar sifatida ko'rildirdi. Pochekaev bu holatni shunday izohlaydi: agar Rossiya ularni bevosita imperiyaning

tarkibiy qismi sifatida ko'rsatganida, bu Buyuk Britaniya va Markaziy Osiyoda manfaatlari bo'lgan boshqa davlatlar bilan munosabatlarning keskinlashishiga olib kelishi mumkin edi [2, c. 172–184]. Demak, bojxona chizig'i siyosati Rossiyaning bevosita mustamlakachilikdan ko'ra murakkabroq va ehtiyotkorroq iqtisodiy nazorat mexanizmi bo'lgan.

Bojxona chizig'iga kiritishdan oldin ham Rossiya imperiyasi bu masalani 1880-yillardan boshlab muhokama qilgan. Pochekaevning ma'lumotlariga ko'ra, Osiyo chegaralari bo'ylab yagona bojxona chizig'ini shakllantirish, uni qisqartirish va samarali qilish maqsadida Xiva xonligi va Buxoro amirligini ham shu tizimga qo'shish taklif etilgan [2, c. 172–184].

1894-yilda amir Abdulahad va Xiva xoni Muhammad Rahimxon II bilan bu masala yuzasidan kelishuvlarga erishildi. Pochekaev qayd etishicha, amir Abdulahad Buxoroni bojxona chizig'iga kiritish masalasi hal bo'lganini anglab, Rossiya bojxona hokimiyatlariga yordam berish to'g'risida farmoyish bergan; xuddi shunday tarzda Xiva xoni ham o'z xonligining Rossiya imperiyasi bojxona chizig'iga kirganini e'lon qilgan [2, c. 172–184].

Bu jarayonni faqat texnik bojxona islohoti sifatida talqin qilish yetarli emas. Aslida, bojxona chizig'i Buxoro va Xiva iqtisodiy suverenitetining cheklanishiga olib keldi. Chunki bojxona nazorati orqali imperiya tovar oqimlari, bojxona yig'implari, chegaradagi harakat, kontrabanda va xorijiy tovarlarning kirib kelishini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Rossiya bojxona siyosati mexanizmi	Amaliy mazmuni	Buxoro–Xiva savdosiga ta'siri
Bojxona chizig'i	Buxoro va Xivani Rossiya bojxona hududiga kiritish	Savdo oqimlari ustidan imperiya nazorati kuchaydi
Bojxona postlari	Chegaraviy va savdo yo'nalishlarida nazorat punktlari tashkil etish	Tovar harakati hujjatlashtirildi va nazorat qilindi
Bojxona qo'riqlari	Kontrabandaga qarshi maxsus nazorat	Noqonuniy savdo muammosi siyosiy masalaga aylandi
Mahalliy ichki bojlar	Buxoro va Xiva ichki boj tizimining saqlanib qolishi	Imperiya va mahalliy tizimlar o'rtasida ziddiyat yuzaga keldi

Rossiya bojxona siyosati mexanizmi	Amaliy mazmuni	Buxoro–Xiva savdosiga ta’siri
Normativ-huquqiy noaniqlik	Protektorat maqomi va imperiya qonunchiligi o‘rtasidagi tafovut	Bojxona siyosatini amalga oshirishda muammolar saqlanib qoldi

Buxoro–Xiva savdosida mahalliy bojlar va Rossiya bojxona tizimining yonma-yon mavjud bo‘lishi savdogarlar uchun qo‘shimcha moliyaviy yuk yaratgan. Ochildievning tadqiqotida savdogarlar uch tomonlama — xonlik ichida, tashqarisida va Rossiya imperiyasining bojxona bo‘limlarida boj to‘lashga majbur bo‘lgani, shunga qaramay, xonliklar va amirlik o‘rtasidagi savdo aloqalari to‘xtab qolmagani qayd etiladi [8, p. 85–90].

Bu holat Buxoro–Xiva savdosining ikkita muhim xususiyatini ko‘rsatadi. Birinchidan, Rossiya bojxona nazorati savdoni butunlay yo‘q qilmadi. Ikkinchidan, savdoning xarakteri o‘zgardi: u endi mahalliy iqtisodiy ehtiyoj bilan bir qatorda imperiya fiskal va siyosiy nazorati ostida amalga oshiriladigan jarayonga aylandi.

Buxoro va Xiva bojxona chizig‘iga kiritilgach, kontrabanda masalasi ham keskinlashdi. Pochekaev tadqiqotida Rossiya ma’muriyati Buxoro, Xiva va Turkiston bozorlarida kontrabanda tovarlarining ko‘payishi, shuningdek, mahalliy “ichki bojxona chizig‘i” bilan bog‘liq muammolarga duch kelgani qayd etiladi [2, c. 172–184]. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, imperiya bojxona tizimi mintaqada mavjud bo‘lgan an’anaviy savdo amaliyotlarini darhol to‘liq nazorat ostiga ola olmagan.

Buxoro–Xiva savdosining transformatsiyasida rus kapitali, sanoat mahsulotlari va xomashyo siyosati ham muhim rol o‘ynadi. T.G. Tuxtametovning “Rossiya va Buxoro amirligi XX asr boshlarida” asari Rossiya kapitalining Buxoro iqtisodiyotiga kirib kelishi, tovar-pul munosabatlarining o‘zgarishi va ichki bozorning yangi sharoitda shakllanishini tahlil qilish uchun muhimdir [9, 183 c.]. Bu ish sovet davri metodologiyasiga mansub bo‘lgani sababli undagi siyosiy-ideologik xulosalarni ehtiyotkorlik bilan qabul qilish kerak, ammo faktik materiallar Buxoro iqtisodiyotidagi real o‘zgarishlarni tahlil qilish uchun muhimdir.

Buxoro shahar bozorlarining o‘zi ham bu jarayonda muhim rol o‘ynagan. O.A. Suxareva Buxoroni XIX – XX asr boshlaridagi kech feodal shahar sifatida, uning aholisi, mahallalari, hunarmandchilik va ijtimoiy tuzilishi bilan birgalikda o‘rgangan [6, 328 c.]. Bu ma’lumotlar Buxoro–Xiva savdosini faqat tashqi siyosiy munosabatlar doirasida emas, balki shahar bozor

infratuzilmasi, hunarmandlar, savdogarlar, sarroflar, karvonsaroylar va mahalliy iste'mol tizimi bilan bog'liq holda ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Buxoro bozorlarining mintaqaviy savdodagi roli shundan iborat ediki, ular mahalliy mahsulotlar bilan birga Xiva, Qo'qon, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Xitoy va Rossiyadan kelgan tovarlarni qabul qilgan va qayta taqsimlagan. Shuning uchun Rossiya bojxona siyosati Buxoro–Xiva savdosiga faqat chegarada emas, balki bozor ichidagi tovar aylanishi, narxlar, savdogarlar faoliyati va import mahsulotlar oqimi orqali ham ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur jarayonni “modernizatsiya” yoki “iqtisodiy qaramlik” sifatida baholash masalasi murakkabdir. Bir tomondan, Rossiya bojxona nazorati savdo oqimlarini tartibga soldi, hujjatlashtirish, postlar, qo'riqlar va rasmiy nazorat mexanizmlarini kuchaytirdi. Bu jihatdan u savdo tizimining institutsional murakkablashuviga olib keldi. Ikkinchi tomondan, bu tartibga solish mahalliy iqtisodiy manfaatlar emas, balki imperiya manfaatlarini asosida amalga oshirildi. Natijada Buxoro va Xivaning savdo mustaqilligi cheklana bordi, rus sanoat mahsulotlari va imperiya fiskal siyosati mahalliy bozor ustidan ta'sirini kuchaytirdi.

Shu nuqtai nazardan, Buxoro–Xiva savdo munosabatlarining 1868–1895-yillardagi transformatsiyasi quyidagi model asosida izohlanishi mumkin:

Bosqich	Davr	Asosiy mazmun	Tarixiy natija
I bosqich	1868-yilgacha	An'anaviy karvon-bozor savdosi	Savdo mahalliy boj, karvon yo'llari va diplomatik kelishuvlarga tayangan
II bosqich	1868–1873	Rossiya harbiy-siyosiy bosimi	Buxoro va Xiva savdo siyosati tashqi nazoratga bog'lanishga boshladi
III bosqich	1873–1894	Protektorat sharoitidagi savdo	Mahalliy savdo tizimi saqlangan, ammo Rossiya ta'siri kuchaygan
IV bosqich	1894–1895	Bojxona chizig'iga kiritish	Savdo oqimlari imperiya bojxona tizimiga kiritildi
V bosqich	1895-yildan keyin	Nazoratli savdo tizimi	Kontrabanda, ichki bojlar va huquqiy nomuvofiqlik muammolari yuzaga chiqdi

Demak, Buxoro–Xiva savdo munosabatlari 1868–1895-yillarda ikki qarama-qarshi tendensiya taʼsirida rivojlandi. Bir tomondan, anʼanaviy karvon-bozor tizimi saqlanib qoldi; ikkinchi tomondan, Rossiya imperiyasi bu tizimga bojxona, protektorat, savdo imtiyozlari va nazorat mexanizmlari orqali kirib bordi. Aynan shu ikki tendensiyaning toʻqnashuvi Buxoro–Xiva savdosining yangi tarixiy shaklini vujudga keltirdi.

Xulosa. 1868–1895-yillarda Buxoro amirligi va Xiva xonligi oʻrtasidagi savdo munosabatlari chuqur transformatsion jarayonni boshdan kechirdi. 1868-yilgacha mavjud boʻlgan anʼanaviy savdo tizimi karvon yoʻllari, bozorlar, karvonsaroylar, mahalliy bojlar, zakot va diplomatik kelishuvlarga tayangan edi. Siyosiy ziddiyatlar va urushlar mazkur savdoga salbiy taʼsir koʻrsatgan boʻlsa-da, Buxoro–Xiva savdo aloqalari butunlay uzilib qolmagan.

1868-yildan keyin Buxoro, 1873-yildan keyin esa Xiva Rossiya imperiyasi taʼsiri ostiga tushdi. Bu holat savdo munosabatlarining eski mexanizmlarini birdaniga yoʻq qilmagan, ammo ularni yangi siyosiy-iqtisodiy sharoitga moslashishga majbur qilgan. Natijada Buxoro–Xiva savdosi mahalliy manfaatlar, mintaqaviy ehtiyojlar va Rossiya imperiyasi manfaatlari kesishgan maydonga aylandi.

1894–1895-yillarda Buxoro va Xivaning Rossiya imperiyasi bojxona chizigʻiga kiritilishi bu transformatsiyaning eng muhim bosqichi boʻldi. Ushbu jarayon savdoni oddiy karvon-bozor amaliyotidan chiqarib, uni imperiya bojxona nazorati ostidagi iqtisodiy tizimga kiritdi. Bojxona postlari, qoʻriqlar, normativ hujjatlar, kontrabanda muammosi va mahalliy ichki bojxona amaliyotlari yangi savdo sharoitining asosiy belgilari sifatida namoyon boʻldi.

Maqola natijalari shuni koʻrsatadiki, Rossiya imperiyasi taʼsiri Buxoro–Xiva savdosini butunlay toʻxtatmagan, lekin uning siyosiy, huquqiy, fiskal va institutsional tabiatini oʻzgartirgan. Shuning uchun 1868–1895-yillar Buxoro–Xiva savdo munosabatlari tarixida karvon savdosidan imperiya bojxona nazoratiga oʻtish davri sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари /XVI–XIX асрлар/. Тўлдирилган ва қайта ишланган нашр. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 496 б.
2. Почекаев Р.Ю. Включение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в таможенную черту Российской империи /1895 г./ // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2016. – № 3. – С. 172–184.
3. Давурова Ш.Х. Бухоро амирлигининг Хива хонлиги билан ўзаро савдо алоқалари тарихидан /XIX асрда/ // “Хоразм воҳаси тарихи жаҳон цивилизациясида” мавзусидаги акад. Яҳё Ғуломов номидаги “Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи”

республика илмий семинари 74-йиғилиши материаллари. – Хоразм–Тошкент, 2017. – Б. 37–44.

4. Раззоқов Д.Х. Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқалари /XIX асрнинг 60–90-йиллари/: тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1994. – Б. 43–181

5. Азизов И.Ш. XIX аср сўнгги чораги – XX аср бошларида Бухоро амирлиги солиқ тизими: тарих фанлари бўйича фалсафа доктори /PhD/ диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – 53 б.

6. Сухарева О.А. Бухара XIX – начало XX в. /Позднефеодальный город и его население/. – Москва: Наука, 1966. – 328 с.

7. Очилдиев Ф.Б. XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро–Россия савдо алоқалари // Илмий мақола. – Б. 432–438.

8. Ochildiev F. Trade relations of the Bukhara Emirate with the neighboring khanates in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century // Society and Innovations. – 2022. – Vol. 3. – Iss. 5/S. – P. 85–90. DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss5/S-pp85-90>

9. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX века. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 183 с.